

DEJAN JOVANČEVIĆ¹
Novi Sad

LOGIKA HEGELOVE FILOZOFIJE PRAVA KAO FILOZOFIJE O PRAKTIČKOM

Sažetak: Ono što shvatamo kao logiku Hegelove filozofije prava odnosi se sa jedne strane na 1. *ideju dobrog=praktičnu ideju=delanje, postupanje kao praksu*, a sa druge strane na 2. *metodu* odnosno *apsolutnu ideju* kojom se i praktična ideja saznaje na istinit način prema Hegelu. Bez neposrednijeg uvida u fenomenološki i logički put svesti do apsolutnog znanja i apsolutne ideje pokazaćemo da u Hegela filozofija prava nema nekakvu svoju praktičnu metodu. Naprotiv praktična ideja se može odrediti apsolutnom idejom, tako da je apsolutna ideja za Hegela metoda filozofije prava.

Cljučne reči: ideja dobra, praktična ideja, delanje ili postupanje, volja, svrha, apsolutna ideja

PRAKTIČNA IDEJA

Pre svega *određenja praktične ideje, logička kategorija dobra, logička kategorija delanja i logička kategorija volje neposredno sačinjavaju logiku prava*. Praćenje realizovanja *pojma delanja* u Hegelovoj Nauci logike znači razvijanje *logike prava*.

Praktična ideja=ideja dobrog=delanje ovde treba da bude razmotrena u razlici od *teorijske ideje=ideje tragalačkog saznanja=istine*, ali i tako da se u realizaciji *pojma delanja* oni dovode u *jedinstvo istinskog delanja ili istinskog dobra* po Hegelu, čime se realizacija *pojma delanja* zna u pogledu apsolutne ideje, upravo metode u kojoj je *sve=pojam*, a beskonačna duhovna supstanacija, opšta apsolutna delatnost=samodelatnost *pojma* mišljeno u specifičnom Hegelovom smislu². *To specifično jedinstvo praktičke i teorijske ideje kome kumuje apsolutna ideja=metoda jeste logika prava ili logički osnov običajnosti*. Delanju dobre volje do uzdizanja sebe do svog cilja da njoj spoljašnja stvarnost bude njena realizacija na putu ne stoji spoljašnja stvarnost, već jedino ona sama, *delanje dobre volje mora da se usmeri još protiv sebe kao praktične*, da bude teorijska tako da u sebi ujedno zre i primi odredbu delanja da

¹ E-mail adresa autora: djovancevic972@gmail.com

² Mirko Aćimović, *Ontologike*, IK Vrkić, Novi Sad 1995., str. 314.

bi je prisvojila na specifičan teorijsko-praktični način. Praktično delanje mora biti protiv sebe kao subjektivnog držanja koje zaboravlja da u delanju uvek već prevazilazi spoljašnjost stvarnosti i postavlja se kao slobodna opšta identičnost sa sobom ili zajedničnost za koju je zatečena stvarnost objektivni svet čiji je unutrašnji osnov i stvarno postojanje subjektivni pojam. Suština toka sastoji se u odnosu koji ono dobro samo ima prema subjektu koji je za sebe određen kao ono pojedinačno, jer dobro je ono što ima „dostojanstvo ne samo onog opšteg već i prosto naprosto stvarnog“, pa po sebi (a kod Hegela ono po sebi nije tuđe objektivnom duhu) sadrži prelaz ka postavljanju „po sebi bivstvjuće identičnosti objektivnog pojma i neposredne stvarnosti“ i jeste pojam kao ideja koja svoja određenja izgrađuje u realnost i istovremeno jeste u identičnosti tih određenja kao njihova po sebi bivstvjuća večna suština.³

Logika praktičnog kao moralnog delanja se kreće kroz razliku određenja subjektivnosti pojma praktične i teorijske ideje u Hegelovoj gnoseologiji, potom kroz bliže određenje dobra kao nagona i volje mišljene u kategorijama beskonačnosti forme kao bića za sebe koje još nije biće po sebi i konačnosti=neostvarenosti sadržaja, potom kroz odnos zaključka spoljašnje svrhovitosti i zaključka dobra=delanja, te kroz određenje praktičke ideje kao trebanja moralne samosvesti (bliže predstavljeno u fenomenologiji duha), da bi se konačno kroz bliže određenje zaključka delanja=dobra pokazalo traženo ujedinjavanje ideje praktičnog i ideje teorijskog saznanja (teorijske prakse ili praktične teorije), dobra i istine (istinskog dobra ili dobre istine), volje i saznavanja (znajuće volje ili voljnog znanja) rečju Hegelovo prevazilaženje gnoseologije gnoseologikom, po niti vodilji apsolutne ideje kao metode filozofije moralnosti.

Najteže je steći određeniji pojam o *Hegelovom određenju stvarnosti kao istinske realnosti koja je ujedno subjektu vlastita*, a ne tuđa, no međutim postoji nezavisno od subjektivnog postavljanja, nezavisno od nužnosti da se ona realizuje tek pomoću subjektivne delatnosti, kao bivstvovanje po sebi od kojeg delatni subjekt nije otuđen, već u kojem ima svoje bivstvovanje za sebe i tek postoji kao slobodan subjekt. Slobodan subjekt je slobodan tek u medijumu vlastitog i stvarnog slobodnog duha kojeg ne može da okrnji subjektivna delatnost jer ima svoje bivstvovanje po sebi, a subjektivna delatnost dobrog smera, nalazi u njemu svoje ostvarenje, svoje bivstvovanje za sebe koje je ujedno i po sebi, te je u medijumu slobodnog duha običajnosti po i za sebe. Slobodni duh porodice, ekonomskog subjekta ili političkog subjekta nezavisan je od subjektivnosti svojih članova, subjekata, službenika i podanika, ako ih posmatramo kao pojedinačne, ali u svom dobrom smeru, u svojoj dobroj

³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo 1989., §141.

posebnoj delatnosti, ti pojedinačni delatnici će u tom slobodnom duhu naći svoje istinsko ostvarenje, biće za sebe ono što su po sebi, biće po i za sebe slobodni, istinski beskonačni, beskonačni u smislu egzistencije njihovog vlastitog pojma. – *Ono po sebi je dvoznačno*, jednom kao neposredno, predručno i dato, a drugi put kao ono pojmovno postavljajuće i postavljeno. Ono je suprotno pre svega *biću za sebe* kao onom u sebe reflektovanom, dakle kao ono što nije u sebe reflektovano i što je još neispunjeno posredovanje, jednostrano i apstraktno posredovanje, u kojem su jednostrani i apstraktni momenti svaki za sebe, ali su svi momenti stvari već u njemu, doduše, neposredno. Naravno, isto je tako i *bivstvovanje za sebe dvoznačno*. Ono je refleksija u sebe koja je najpre jednostrano isključujuća u odnosu na drugo, ali i u sebi stvarna koja ono drugo pretpostavlja kao nesuštinsko i nevažće, ništavno, ali i tako da je nagon promene drugog u skladu sa unutrašnjom refleksivnom odredbom koja se uzdiže do roda stvari ili unutrašnje prirode stvari, ali koja istovremeno jeste dublja ili površnija. *Nedostatak bivstvovanja po sebi* koji se otklanja u bivstvovanju za sebe je njegova nerefleksivnost, jednostranost, isključivost i apstraktnost, ali u kome su sadržani već svi momenti stvari, jer ono je prvo koje sadrži sve momente stvari. Ali *nedostatak refleksivnosti* je što pretpostavlja kao neposredno ono što mora da se pokaže kao posredovano ili što iako se pretpostavlja kao potpuno posredovanje, ipak pretpostavlja sebe kao neposrednu, tako da rod ili unutrašnja priroda još nije dalje nastupila, pa je biće za sebe samo verovatno, a ne nužno. Ali *upravo je to odredba koja pokreće logiku prava*, najpre kao *logiku praktične ideje* i uzdiže je do one beskonačno skromne apsolutne ideje, koja je ništa više, samo i jedino apsolutno znanje nerazmetljive filozofije sistema pojmovnih određenja i stoga uvek već po sebi vraćena, za Hegela, u život praktične ideje radi koje i jeste tu samo da bi je saznala=delatno menjala ujedno, jer njen istinski život jeste pojam i njegovo kretanje, štaviše delatnost.

Praktična ideja, ideja dobra ili ideja delanja i ujedno logika prava je pojam koji je po i za sebe određen te je stoga za sebe ili jeste subjekt kao ono pojedinačno koje je isključivo i pretpostavlja nešto drugo, svet. Subjektivni pojam praktične ideje ima za pretpostavku po i za sebe bivstvujuće drugobivstvo, a sam subjektivni pojam ideje dobra je nagon da sebe realizuje. To sopstvo je najpre, vlastita svrha koja želi da da sebi objektivnost u objektivnom svetu i da se na taj način ostvari. *Za Hegela u praktičnoj ideji, za razliku od teorijske ideje, po i za sebe bivstvujući pojam stoji kao stvaran nasuprot stvarnom svetu.* Ali subjektu dobrog=delanja je samo on sam izvestan u njegovoj određenosti po i za sebe. Subjekt delanja ima izvesnost o samom sebi, o svojoj stvarnosti i o nestvarnosti sveta, njegovog drugog. Stvarnost u pojmu nije, najpre, za sebe dosegla odredbu spoljašnjeg bivstvujućeg sa idejom

dobra. *Delatnom subjektu je ništavno drugobivstvovanje sveta i vlastita pojedinačnost njegovog unutrašnjeg sveta.* Hegel kaže da je delatni subjekt sam sebi dodelio objektivnost=određenost po i za sebe, on je po i za sebe određena opštost. Nasuprot delatnom subjektu kao postavljajućem stoji objektivni svet koji je samo ono postavljeno, neposredno određeno te lišeno jedinstva pojma i stoga za delatni subjekt ništavno, bezvredno. *Hegelu je stalo da pokaže neodređenu identičnost čiste praktičke ideje, čime se ujedno otvara teorijski potencijal praktične ideje kao praktične.* – *Za razliku od praktične ideje teorijska ideja=ideja saznanja=istina je po i za sebe neodređena opštost, neodređena identičnost pojma sa samim sobom.* Subjekt saznanja sadržinu i ispunjenje dobija iz svoje pretpostavke, iz objektivnog sveta. Drugim rečima po i za sebe određena objektivnost je teorijskoj ideji ono dato, spoljašnja stvarnost koja stoji nezavisno od delatnog subjektivnog postavljanja.

Dobro i volja

Dobro i volja su osnovne logičke kategorije Hegelove praktične ideje, a time prvi i osnovni pojmovi Hegelove filozofije prava. Ovi pojmovi su za Hegela dedukovani i dokazani u logici, odnosno gnoseologici, u vlastitom sudu ideje, jer o dobru i volji se govori kao o praktičnom saznanju u kome se pojam saznanje svetom, opštom stvarnošću, kao što se u teorijskoj ideji stvarnost saznavala pojmom, opštošću svesti. – *Dobro Hegel određuje kao: (a) sa pojmom jednaku u pojmu sadržanu određenost koja (b) ima zahtev spram pojedinačne spoljašnje stvarnosti, (c) koja je totalni habitus pojma u sebi pa ima dostojanstvo onog apsolutnog=objektivnog koje je istovremeno i slobodno i subjektivno, naprosto=potpuno stvarno, ali upravo stoga još subjektivno. (d) Dobro je kao ono stvarno koje je još subjektivno, sebe-postavljajuće koje sebe ne pretpostavlja – nagon da sebe realizuje, tj. da sebi da formu neposrednosti, jer nema još neposrednost, već mora posredno da dođe do nje. Ovaj nagon realizovanja nije, međutim, objektivnost, jer objektivnost u dobru već postoji, ono je naprosto apsolutno. Delatnost dobra otuda nije teorijska, usmerena prema sebi, da u sebe primi određenu odredbu i da je učini vlastitom, već da da sebi realnost u formi spoljašnjeg sveta kroz prevladavanje odredbi tog spoljašnjeg sveta, rečju delatnost dobre svrhe je menjanje spoljašnjeg sveta.* – *Više nego nagon samorealizovanja, dobro je (e) ono samoodređujuće, ono što za sebe ima sadržinu u sebi samom – ono je volja, dobra volja. Dobra volja je uvek ono postavljajuće i nikad ono postavljeno, ona je samopostavljajuća te nužna, a ne samovoljna i slučajna volja, ne prirodna volja itd. Sadržina volje je jednostavna identičnost u koju se reflektovao pojam dobre volje, vlastita određenost pojma. To znači kao i uvek kad je kod Hegela reč o pojmu refleksije da se*

radi o pojedinačnosti, koja je onda i isključujuća i koja pretpostavlja nešto sebi drugo, ali koja je određena istovremeno kao opštost, pa ta konačna i ograničena sadržina jeste uposebljenje same dobre volje, te ima na sebi određenje opštosti. To je kao na primer *dobra namera da u svetu vlada večni mir, a ne rat*. Namera ima opštost dobra, pored svoje konačnosti koja proizlazi iz njene ne-realizovanosti, pa ipak drži sebe za beskonačnu i apsolutnu, naime kao zahtev spram mračne realnosti zla rata. *Volja je shvaćena kao jedinstvo pojmovne beskonačne forme i konačne pojmovne sadržine, tako da je volja jedna suprotnost vlastite samopostavljajuće apsolutnosti (bivstvovanja po i za sebe, totalnog habitusa pojma) i vlastite nerealizovanosti u toj istoj apsolutnosti, (još-) ne-realizovana apsolutnost koja sebe drži za apsolutnost.*

Unutrašnja svrhovitost. Zaključak delanja

Pre svega *razlika spoljašnje i unutrašnje svrhovitosti* se pojavljuje kao razlika tehničke delatnosti i organskog procesa, ali uzdignuto nad organski proces roda i živog individuuma unutrašnja svrhovitost se proširuje na *svrhe saznavanja istinitog i svrhe delanja ili svrhe dobra*. U tim prelazima leže i unutrašnje razlike objektivnosti i života te života i duha=mišljenja=Ja=samosvesti=pojam, ali i unutrašnje razlike unutar samog duha između teorijskog traženja istine i praktičnog teženja dobru. *Zaključak saznanja kao takvog i zaključak delanja* razlikuju se u tome što subjekt u zaključku saznanja nije određen kao ono pojedinačno, kao određena određenost, već samo kao opštost i posebnost. Stoga *tek u delanju, a ne i u saznavanju realnost je određena pojmom, tako da je postavljena kao ono po i za sebe ili kao istinita*. Ipak, *ne i kao apsolutna ideja nego još tek kao pojava* jer praktičkoj ideji nedostaje teorijska ideja, delanju saznanje kao takvo, a to je apsolutna ideja u području čovekovog sveta.–

Ideja saznanja. Hegel, Kant i metafizika

Ideja saznanja sastoji se u tome da saznanje jeste duh, ja, samosvest, mišljenje, pojam koji postoji, koji se empirički može opaziti, koji je realan. Priroda ja i saznanja uopšte je da se ja može misliti jedino ako je to ono ja koje misli, tj. *ja je neki predmet koji samog sebe misli*, koji se mišljenjem odnosi na samog sebe, pretvara se u predmet koji se jedino sastoji u tom cirkulusu da je predmet samom sebi, da je on sam taj predmet. Ja nije samo prazna predstava čistog ja. Gde god stoji ja može stajati mišljenje, saznanje, duh, pojam. Kao predmet on je sebi objekat, drugo od sebe kao subjekta što ga čini objek-

tivnim, a to bez datosti u opažanju, po Hegelu, ali objektivnim najpre samo po sebi, subjektivno objektivnan.

Po *Kantu* to ja, pojam, duh, saznanje je transcendentalni subjekat misli, odvojen, čist i nezavisan od svakog iskustva, forma saznanja. Transcendentalni subjekat je samo subjekat svesti, po *Kantu*. Ja se može upotrebiti ili poslužiti sobom kao sredstvom samo kao subjekat jednog suda, jer nedostaje zor i opažaj pomoću koga bi ja bilo dato kao objekat, kao da ja, pojam nije u svom sudu predmet samom sebi, objekt sebe, a ne samo subjekt. Prema Hegelu nedostatak te *čiste predstave o ja* samo kao subjektu je druga nezgodnost, naime ta da *ja uvek misli nešto* – sebe ili nešto drugo, a *ne ništa*. Upravo je suštinsko za prirodu ja, duha, samosvesti, saznanja da se oni suprotstavljaju sami sebi, da su subjektivni objekt i objektivni subjekt. Time se ne umanjuje značaj transcendentalne filozofije u njenom suprotstavljanju racionalističkoj metafizici kategorija i refleksivnih odredbi supstancije, prostote i imaterijalnosti. *Dekartova racionalistička metafizička logika* je predstavu duha, duše, ja i samosvesti iz empiričke svesti postavila u osnovu kao subjekat, pa se pitala kakvi se predikati podudaraju sa opažajima. Na taj način se poput fizike, svet pojava duše, duha, ja i samosvesti svodio na opšte zakone i refleksivne odredbe. Ono što je *Kant istakao u odnosu na racionalističku metafiziku* bilo je to da odredbe ja, samosvesti, duha, pojma u njihovoj pojavi i u njihovom odnosu prema spoljašnjosti pokazuju protivrečnost, što je značilo da se ili za svaku od suprotnih refleksivnih odredbi mora moći pokazati neko iskustvo ili se iz iskustva putem formalnog zaključivanja mora moći doći do suprotnih odredaba. Racionalistička metafizika duha je empiričku predstavu, pojavu duha, empirički opažaj duha pretvarala u predikate koji se sa tim opažajima podudaraju, u pojmove razuma, u opšte zakone i refleksivne odredbe kao pojmove o nekom objektu. *Transcendentalno* saznanje o ja, samosvesti i duhu uči da su pojmovi razuma o objektu uvek samo modusi samosvesti, da je objektivnost saznanja uvek samo transcendentalna ili subjektivna, premda ipak i saznanje odnosno objektivna, ali ne po sebi već ako pridolazi neki dati opažaj, a ukoliko ne onda prepušteno samo sebi prestaje biti saznanje i pretvara se u privid. *Hegel*, naprotiv, smatra da suština ja, samosvesti, duha i pojma jeste *apsolutno jedinstvo suprotstavljenog, suprotstavljanje samom sebi*. Specifičnost ja, samosvesti, duha, saznanja je da je u objektu ono ostalo ja, subjektivnan objekat, kao što je specifičnost subjekta da je uvek već objektivnan, objektivnan subjekat. Neodvojivost to dvoje imenuje se kao subjekt-objekt koji time nije ni subjekt ni objekt naprosto tj. potpuno, već je uvek deljiv.

Po Hegelu je subjektivnost objekta i objektivnost subjekta upravo forma saznanja. Naime, izricanje objektivnog suda o ja, *transcendentalno saznanje je da smo mi to isto ja koje misli*, koje sudi o sebi, koje dakle ostaje subjektiv-

no, ali ostaje i saznanje, te je specifična transcendentalna objektivnost, subjektivna objektivnost. Ono što je sad Hegelov *dodatak*, jeste da kod određivanja ja kao subjekta ostaje pitanje kako je on objektivna, budući da *uvek misli nešto, a ne ništa, sebe ili nešto drugo*. Kada se ja, mišljenje, samosvest, saznanje odredi samo kao transcendentalno, naravno ne više ni naprosto kao racionalističko i metafizičko-logičko, onda to znači da ja nije određeno kao pojam koji postoji, a čija se priroda sastoji upravo u tome da se potpuno otuđuje od sebe u objektu, i to ne u neposrednosti i pojavi objekta, već kao suština objekta, a da ne prestaje biti apsolutni samoodnos i samosvest, svest o sebi. Ja nije kao obrazovanje samo objektiviranje sebe u subjektivnosti, već je i kao vraćanje sebi, subjektiviranje sebe u objektivnosti. – *Forma saznanja* jeste, dakle, konkretno Ja o kome Hegel govori kada prevladava istovremeno i Mendelsonov dokaz o postojanosti, nerazorivosti i neprolaznosti duše i Kantovo opovrgavanje Mendelsonovog dokaza ustanovljenjem duše kao intenzivne veličine koja može postepeno iščeznuti. Međutim, Hegelovo određenje ja, samosvesti, mišljenja, duha i pojma kao konkretno prostog, kao onog što bivstvuje po i za sebe i što je večno, a ne samo postojano i neprolazno⁴ glasi: „*pojam nije određenost koja se apstraktno odnosi na sebe, već je jedinstvo sama sebe i svog drugog, a u to drugo, dakle, on ne može preći tako kao da bi se u njemu izmienio, upravo zbog toga što to drugo, ta određenost, jeste on sam, te stoga u tom prelazanju on samo dolazi sebi samom*“⁵. Hegelova ideja saznanja obuhvata dakle u sebi metafizičku upitanost o bivstvu, supstanciji predmeta, dakle, ne odustaje od cilja filozofije da sazna istinu, da pokaže podudaranje pojma i realnosti. *Kantova kritika saznanja* naprotiv značila je da filozofija i pojam treba da se odreknu svrhe da saznaju istinu, podudaranja pojma i realnosti, te da treba da ostanu kod saznanja pojave, fenomena. Transcendentalni ja, za Hegela, nije samo čista predstava, čista svest već pojam koji empirički postoji i koji se može opaziti. Šta to znači? Pošto je transcendentalni ja pojam=jedinstvo samog sebe i svog drugog=slobodni pojam=pojam čiji je predmet sam pojam=pojam koji u svom sudu ima samog sebe za predmet, a u zaključku se u predmetu vratio sebi=ideja saznanja – to transcendentalnom ja nije potreban spoljašnji opažaj da bi bio ispunjen, realan, stvaran, istinit. On svoju realnost i istinu ima u sebi, ali ne zato što se od sebe nije otuđio, što se nije negirao, odredio, kako ne bi bio prazan, nego zato što je svoje ispunjenje, sadržaj, odre-

⁴ Hegel razlikuje pojam večnosti od pojma neprolaznosti. Večnost je vraćanje ja=pojma sebi iz drugobivstvovanja. Neprolazno je ono što naprosto traje ili se održava u realnosti, što nije privremenog karaktera, a može biti i nepojmovno, neistinito i slučajno postojanje u kome se pojam ne može vratiti sebi.

⁵ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Nauka logike. Treći deo. Subjektivna logika ili nauka o pojmu*, BIGZ, Beograd 1979., str. 129.

đenje, predmetnost preinačio u jednu pojmovnu odredbu, pojam je taj koji se ispoljava u predmetu, pa se u predmetu pojam odnosi sam na sebe.⁶ Transcendentalno ja u Kantovom smislu je tek izvesnost o samom sebi, čista svest o sebi, konačnost, te je otuda neposrednost bića doduše u značenju nečeg negativnog, ali istovremeno to predmetno ima značenje nečega po sebi bivstvujućeg, pa saznanje i istina, kao identičnost ja i predmeta, pojma i realnosti, jeste u isto vreme neko priviđanje, a saznanje odriče sebi mogućnost da dospe do bivstva i supstancije, nego saznaje samo pojavu i fenomen.

Prema Hegelu, *priroda duha i priroda Ja*, naime da je duh, ja negativnost koja se odnosi prema sebi, ili da je *samosvest predmet koji kad pređe u drugo od sebe ne promeni se, ne može da pređe u drugo tako da bi se u tom drugom izmenila, a to je samo zato što to određeno drugo jeste on sam, pa u tom prelaženju u drugo on dolazi sebi samom*. To isto određenje ili priroda ja, duha, samosvesti i mišljenja može se odrediti i tako da se od ja kao objekta ne može otkloniti subjekat koji misli, i obrnuto od ja kao subjekta ne može se otkloniti ja kao objekat, naime to da Ja misli nešto, sebe ili nešto drugo. A to je zato što je priroda Ja da se suprotstavlja samom sebi; da bi ja sebe posmatralo mora da preduzme trud posla sa samim sobom. Ovde se *Hegel nadovezuje na Kantova određenja prirode samosvesti, kao što se Kant nadovezuje na racionalističku metafiziku duše*. Ukratko Kant je uočio pravu prirodu Ja, samosvesti time što je (a) samosvest odredio kao čistu svest koja prati sve pojmove i koja je prema tome neki transcendentalni subjekt misli= x , kako Hegel kaže⁷, opšta predstava samosvesti nezavisna od svega empiričkog, nezavisna od iskustva, ono čisto racionalno, čemu se ništa ni najmanje iz opažaja ne sme pridodati jer bi je

⁶ Kako ovaj Hegelov zaključak o Kantu ne bi izgledao tautološki, napominjemo, da Hegel s pravom smatra da ono drugo ukoliko je saznato, niti može ostati isto kao da nije saznato, niti je kao saznato neki potpuno drugi identitet od onog koji je bio predmet saznanja. To je tako i ako se radi o teorijskom saznanju, a pogotovo o praktičkom. Da nije tako, onda bi rad i delatnost naučnog saznanja bili ništavni. Rezultat negacije ne može biti propadanje od protivrečnosti niti vraćanje na prethodno stanje. Kao što praktična ideja, praktični um, treba da postane teorijski i objektivni, tako teorijska ideja, objektivni um treba da postane praktičan i subjektivan. Pri tome se svaki i održava u svom prvotnom određenju. Dakle, pojam= ja =saznanje treba da radi *protiv samog sebe*, da se seti da njegov rad na objektu daje rezultat, premda ne naprosto. Zadatak filozofije u tom pogledu se nadovezuje na zadatak posebnih nauka, te je tako to odnos filozofskog pojma prema objektivnom pojmu posebnih nauka: pojam u drugom saznaje samog sebe. Da nije tako obesmislio bi se i posao filozofije i posao posebnih nauka, prema Hegelu. To, međutim, nije verovatno.

⁷ Hegel upotrebljava matematičku oznaku za nepoznatu veličinu „ x “ jer Kant smatra da se transcendentalno ja ne može pojmiti. Za poimanje je potreban objekat, a transcendentalno ja je samo čista subjektivnost. Negativnost transcendentalnog ja se ne tumači kao objektivirajuća sebe same, kao iskušavanje. Kant ne uvida logički (ontološki) značaj samoodnoseće negativnosti. Otuda je transcendentalno ja samo opšta predstava samosvesti.

pretvorilo u empiričku samosvest, u empiričko ja, u pojavu. Samosvest (b) se saznaje pomoću misli koje su njeni predikati, ali samosvest sama je ipak ona odvojena opšta predstava, i koje ima tu nezgodnost što se mi uvek da bismo ga saznali moramo poslužiti njime, jer on nije neka predstava kojom se razlikuje poseban objekat već je on forma saznavanja. Racionalna psihologija je zanemarivala ovaj drugi aspekt Kantovog pojma Ja, naime da kod saznavanja Ja ne mogu apstrahovati od toga Ja, moram se uvek poslužiti njime, tako da uvek ostajemo kod transcendentalne, ne-empiričke, *subjektivnosti* naših čistih pojmova. Transcendentalna subjektivnost je odstranila sve što je empiričko da bi došla do stvari *po sebi*, do suštine; ali ta suština je transcendentalno ja, kome se ne može zaći iza, ono se ne može dalje poimati, to je jedna čista predstava koja uvek misli samu sebe, pa su njeni pojmovi uvek subjektivni modusi samosvesti, a ne pojmovi o nekom objektu, ne pojmovi razuma. Transcendentalni subjekt, Ja je čisti subjekat svesti, samo subjekat, a nedostaje zor pomoću koga bi ono bilo dato kao jedan objekat. Kod Kanta se pod objektivnošću na ovom mestu razumeva spoljašnja, čulna, prostorna i vremenska realnost.⁸ Po Kantu transcendentalni subjekt kada sudi o sebi ili o drugom, mora da se posluži samim sobom, samim ja kao sredstvom.⁹ Kant izvodi zaključak da *transcendentalno ja nije pojam* jer ono ne treba da bude sebi objekat, već čisti, neempirički subjekat, a time samo subjekat u sudu u kome se opredmećuje i objektivira. Ipak, transcendentalno ja jeste forma saznavanja, čista i nezavisna od svega empiričkog, princip saznavanja. Za razliku od novovekovne *racionalističke metafizike duše*, Kantova transcendentalna filozofija nije pošla od opažanja te stoga nije *empiričke opštosti*, ono zajedničko u iskustvu i spoljašnje refleksivne odredbe pretvarala u odredbe apstraktne suštine duše. Racionalistička metafizika je grešila kada je smatrala da je Ja neko suštastvo koje misli, misaona *supstancija*, nešto *jedno* i nešto *prosto*, što egzistira nezavisno od prostorno vremenskih stvari. To je po Kantu paralogizam racionalističke metafizike, jer o ja se ne može imati pojam kao o nekom objektu, transcendentalno ja je čista suština empiričkog, ali to znači čisti subjekat, *ne* supstancija, jer ova nema negativni odnos prema sebi, nema apsolutni odnos prema sebi.

Sada kod Hegela stoji kritika Kantove transcendentalne kritike metafizike uz priznavanje onog pozitivnog što je Kantova kritika dala filozofiji. Tač-

⁸ Naprotiv, čisto ja, samosvest, duh, mišljenje jesu pojam koji postoji, empiričko opažanje pojma, prema Hegelu.

⁹ Po Hegelu problem je kada se odnos svrha-sredstvo i služenje upotrebljava u odnosu koji je apsolutno slobodan, koji je apsolutni odnos prema sebi samom. Upravo je ono Ja koje misli i Ja koje je mišljeno jednako. Ja se odbija od sebe u razdvajajućem sudu i pretvara se u svoj vlastiti predmet, ali čija je suština upravo u tome što je to isto tako ja, pa je krug zatvoren, *ja se u drugom ne menja*, nego ostaje ja, samosvest, duh, pojam, jer se u drugom, prema Hegelu, vraća sebi samom. To je priroda samog ja, a ja je postojeći pojam.

no je da je priroda samosvesti u tome da ja nije objekat od koga bi se mogao otkloniti subjekat koji misli; da bi se mislilo ono samom sebi stoji takoreći na putu, ono nije objekat među objektima empiričkog sveta pojava. Ali isto tako Hegel zadržava odredbu svake metafizike u njenoj opravdanoj težnji da sazna istinu o svojim predmetima, da sazna da li su njeni predmeti supstancije ili pojave, istinite ili neistinite. Pobjeda Kantove transcendentalne filozofije nad racionalističkom metafizikom odstranjuje metafizička istraživanja koja imaju za svrhu istinu, i odstranjuju istinu kao svrhu filozofskog istraživanja, zahteva za onim supstancijalnim. Naime, Ja nije ni samo subjekat, jer ja uvek misli nešto, sebe ili nešto drugo. Pustimo prirodu samog ja, duha, samosvesti, mišljenja, naime, da se suprotstavlja samoj sebi, neka se razvija. Kako? Postavimo Kantu pitanje *da li je transcendentalni subjekt istinit po i za sebe?* Drugim rečima neka ja samom sebi bude objekat, ali ne objekat koji utiče, niti koji je nešto samo za sebe (predstava objekta), već objekat koji ja preinačava u jednu pojmovnu odredbu, u kome se ja udelovljuje, odnosi se na sebe i dolazi do istine time što u objektu daje sebi svoju realnost. Tako je razdvajajući sud put da ja dođe do samog sebe, da se poveže sa samim sobom, da nađe istinu time što u objektu daje sebi svoju realnost.

Pojam pojma: subjektivnost pojma, objektivnost pojma i ideja

Subjektivnost je pojam po sebi, jedinstvo pojma i realnosti, ali realnosti kao određenosti=posebnosti i pojedinačnosti pojma, tako da je razlika neposredno prevaziđena u negativnom jedinstvu. Subjektivnost je istina bivstvovanja i suštine. Zašto? Zato što je pojam ukinuta realnost bivstvovanja i suštine, ali tako da pojam kao subjektivnost sam proizvodi iz sebe realnost koja je u njemu nestala, ne gubeći ništa od svoje suštastvenosti, nego naprotiv postajući u svojoj istini, nasuprot pojavi u opažanju i predstavi koje stoje pod odredbama bivstvovanja i suštine. – U *objektivnosti* je razlika ili određenost postavljena kao neposredna totalnost ili spoljašnja celina, utonulost u neposrednost postavljenosti. Kod utonulosti u objektivnost radi se o nepostojanju identičnosti sa sobom, nepostojanju odnosa prema samom sebi pojma u objektivnosti. Ravnodušna totalnost označava ono što nema nikakav odnos prema sebi samom, ima samo odnos prema drugom u odnosu na sebe, te dakle nije ideja. Ali nije više ni samo posebnost i pojedinačnost koji su neka razlika i određenost koja je samo neposredno prevaziđena u negativnom jedinstvu subjektivnosti kao takve. Objektivnost je subjektivnošću proizvedena postavljena tvrda suprotnost subjektivnosti u vidu ravnodušne totalnosti i spoljašnje celine. *Realnost* i *objektivnost* treba razlikovati. Objektivnost je određenost kao postavljena kao neposredna, ravnodušna totalnost i spoljašnja celina, a ne kao po-

sebnost i pojedinačnost kao razlika i određenost neposredno prevaziđena u negativnom jedinstvu subjektivnosti, što je realnost. – *Ideja uopšte* je adekvatni pojam ili identičnost pojma i realnosti ili određenije identičnost subjektivnosti i objektivnosti. Ideja je ono istinito, ono objektivno istinito. U tom smislu od *ideje* je suprotna *pojava*. *Čista pojava* je naime ona realnost koja ne odgovara pojmu, ono neistinito, slučajno, samovoljno, subjektivno. Izraz teorijska ideja kod *Kanta* ne može da ima vrednost istine, ne objektivno važenje jer je transcendentna. Praktična ideja kod *Kanta* ima vrednost kao nužni cilj, sam po sebi onostran. Ali ideja nije subjektivno merilo istine. *Po Hegelu ideja je istinita po i za sebe*, sve stvarno je istinito jer je ideja u sebi, kongruencija pojma i realnosti. Predmet, objektivni i subjektivni *svet* ne samo da treba, nego uvek već jesu kongruencija subjektivnosti i objektivnosti, pojma i realnosti. Jer *ne može se reći šta nešto stvarno treba da bude, ako se njegov pojam ne nalazi u njemu i ako njegova objektivnost nikako nije saobrazna tom pojmu, jer bi to bilo ništa*. Mehanički objekat, hemijski objekat, subjekat bez duha, duh svestan samo konačnog, a ne svoje beskonačne suštine – svi su oni istiniti zato što su sjedinjenje svog pojma i realnosti, duše i tela, ali u njima *pojam ne egzistira u njegovoj vlastitoj slobodnoj formi*. Celina kao država prestala bi da egzistira ako bi se pojam i realnost odvojile i pretvorilo bi se u subjektivnu apstrakciju. Samo što tek *duh* jeste ona *ideja* koja ima svoj pojam egzistentan u sebi samom u slobodnoj formi pojma, pojam za svoju realnost. Ali sve druge stvari saobrazne su svome pojmu, inače su ništa: mehanički objekat, hemijski objekat, ono živo, duh samo je forma realnosti pojma. Konačne su one stvari koje realnost svog pojma nemaju potpuno u sebi samima, već su im radi potpunosti pojma u realnosti potrebne druge stvari ili konačne su one stvari koje su pretpostavljene kao objekti, te imaju na sebi pojam kao spoljašnju odredbu. Ideja je radi subjektivnosti pojma njegovo vraćanje iz utonulosti u objektivnost, te koji je razlikovanje od objektivnosti, ali i određivanje objektivnosti koja samo u pojmu ima svoju supstancijalnost. Zato je ideja subjekt-objekt. Ideja kao subjekt-objekt je sledeće: subjekt-objekt je pre svega pojam koji je postigao svoju realnost: kao takav on je negativno jedinstvo koje se odnosi na sebe i razlikuje se od svoje objektivnosti, jeste bivstvovanje po i za sebe objektivnosti, ali se i suštinski odnosi prema objektivnosti kroz samog sebe pa je nagon i samosvrha; ali budući da subjekt jeste odnos, on nema objektivnosti neposredno u sebi inače bi bio izgubljen u objektivnosti, već je *objektivnost subjekt-objekta realizacija svrhe, objektivnost koja je postavljena delatnošću svrhe, pa kao postavljena ima opstajanje i formu samo kao prožeta subjektom i pojmom*. Kao objektivnost ona ima na sebi momenat spoljašnjosti pojma, konačnost, promenljivost, pojavu, ravnodušnu jednovandrugost, na milosti mehanizmu, ali koji momenat ima svoju propast u vraćanju u negativno jedinstvo u kome

je nesuštinska i postavljena. Stoga je *ideja potpuno jednostavna i imaterijalna*, jer spoljašnjost postoji samo kao određena pojmom, postoji samo kao postojanje, a ne za sebe nasuprot pojmu, već kao prosta određenost pojma, kroz negativnost. Ideja ili subjekt-objekt ima dve suštinske odredbe: (a) da je ono konkretno opšte; (b) odnos ili razlika subjektivnosti i objektivnosti, nagona i ravnodušne i ništavne postavljenosti. Otuda je ideja proces razdvajanja i vraćanja razdvojenog u prvobitnu opštost. Proces jeste upravo (a) identičnost ideje, oslobađanje stvarnosti od privida besciljne promenljivosti i preobražavanja u ideju, ali (b) *tako da ideja ima u sebi najtvrđu suprotnost, koju ona večitro proizvodi i večitro savlađuje*.

Život i duh = saznanje (logika prirode i gnoseologika)

Rasvetlimo odnos ideje života i ideje duha, a potom unutar ideje duha odredimo saznanje i delanje, teorijski i praktički duh, sledeći Hegela. Život i duh koji sebe saznaje, saznanje su ideje. Ideja je istiniti pojam, pa su i život i duh takvo jedinstvo subjektivnosti i objektivnosti, mišljenja i bivstvovanja da je objektivnost subjekat koji je ispunio samog sebe, koji je unutrašnja svrhovitost. Misao se sama dokopava bivstvovanja, subjektivnost se dokopava objektivnosti, beskonačnost se dokopava konačnosti. Objektivnost nije spoljašnje postojanje, već je drugobivstvovanje pojma u koje pojam sam sebe odbacuje i koji se u objektivnosti vraća u sebe. Međutim, ideja koja postoji kao neposredna, kao pojedinačnost i ideja koja ima opštost, slobodni rod kao element svoje egzistencije, objektivnost kao pojam, kao posredovanje, razlikuju se.

Priroda života je da on jeste ideja¹⁰, jedinstvo pojma i objektivnosti određene njim samim, iz koje jedino proizlazi ideja duha kao istina ideje života. Duh je istina života, a to znači da pojam života ima svoju realnost u duhu, da je tek kao duh život realno ono što odgovara njegovom pojmu, s jedne stra-

¹⁰ Hegel pojam ideje upotrebljava drugačije od novovekovne metafizike i od Kanta. *Novovekovna metafizika* je izjednačavala predstavu i ideju, nazivajući predstavu pojmom. Ideja neke zgrade ne postoji za Hegela. Ja *predstavlja* kuću, ali ja *nije* kuća. Istina je to da ja *jeste* objekat. S druge strane, stav *ego cogito* upravo, prema Hegelu, znači da je ja samo u mišljenju podudaran sa svojim objektom, istinit, te izvesnost da ja postoji. Kod Kanta prema *Kritici čistog uma* ideje su pojmovi uma, ali koji nemaju ništa konstitutivno u sebi, pa su ti pojmovi *samo* ideje, a to znači da inteligibilna suštastva duše, sveta, boga jesu pretpostavke i samo pretpostavke jer su bez zorova, bez opažaja. Pripisati duši istinitost po i za sebe, tako posmatrano, jeste samovolja, bezumna smelost, prekomernost, nedopuštenost i fikcija. Kant je, prema Hegelu, međutim, u pojmu otkrio i njegovu spekulativnu prirodu dvojstva u jedinstvu, određujući ga kao *apriornu sintezu*. To znači, prevedeno na Hegelov jezik, da pojam nije samo čista identičnost već je u samom sebi određenost i razlika, štaviše apsolutna određenost, pojedinačnost, da empirijski postoji, ali to nije razvijeno kod samog Kanta.

ne. S druge strane, *duh nije život, duh stoji uzvišeno nad životom i ne nikada bez života.*

U *ideji života* objektivna realnost je doduše saobrazna pojmu, jer je život ideja, ali još objektivna realnost nije oslobođena do pojma, pojam ne egzistira za sebe kao pojam. Život je duša koja još nije ispunjena sobom (Seelen-voll). Spoljašnja realnost života je apstraktna neposredna pojedinačnost, a opštost ili rod je ono unutrašnje, unutrašnja supstancijalna forma. Pojam je postavljen za sebe, razlikuje se od svoje spoljašnje realnosti, ali je biće za sebe samo kao identičnost, utonulost u objektivnost života i ima neki odnos prema sebi kao imanentnoj supstancijalnoj formi, a nije čista identičnost sa sobom, nije ja. Život već nije samo postavljena ravnodušna totalnost i spoljašnja celina bez odnosa prema sebi samom, prema Hegelu. Život je ideja, pojam koji ima svoje bivstvovanje za sebe, ali kao odnos prema sebi, ne kao čista identičnost sa sobom, nije kao ja, kao duh. Refleksija apsolutnog procesa ideje života u sebe samog je prevladavanje neposredne pojedinačnosti, te pojam, koji je unutrašnje opšte, pretvara spoljašnjost u opštost ili postavlja svoju objektivnost kao jednakost sa samim sobom. *A to je ideja saznanja i htenja, istinitog i dobrog, ideja duha. Duh je život koji kao rod treba da bude identičan sa samim sobom,* prema Hegelovom određenju.

Ideja saznanja, mišljenje, *duh*, samosvest, ja je pojmovna forma oslobođena radi opštosti; pojam je za sebe, egzistira slobodno kao opštost ili kao rod, čista identičnost sa sobom tako da se razlikuje u samom sebi, a ono razlikovano nije objektivnost, već je isto tako oslobođeno radi subjektivnosti ili radi proste jednakosti sa sobom, tako da je predmet pojma sam pojam. *Ja je slobodni pojam.* Ideja je tu u svome sudu, razdvojena u sebi na subjektivni pojam koji je sebi svoja realnost i na objektivni pojam koji postoji kao život. Postojanje ideje kao duha i saznanja jeste određenost njenog bivstvovanja kao subjektivnog, slobodnog i radi samog svog postojanja kao samoodnosećeg.

Vodimo računa da je sam objekat saznanja totalnost pojma, s obzirom da je saznanje duh, ja tako da je spoljašnjost pretvorena u opštost, rod koji je jednak sa samim sobom, najpre samo kao formalna istina bez sadržine, samo izvesnost o vlastitoj realnosti u sebi, subjektivna svrha, istina po sebi koja treba i za sebe da postane istina. U *logici duha* se odmah razmatra *kao slobodni pojam*, jer to je logička forma duha, odnosno onto-gnoseo-logička forma duha. Naprotiv, konkretne nauke duha antropologija, fenomenologija i psihologija razmatraju duh i u njegovim drugim formama postojanja: duša, svest i duh kao takav¹¹. Duh treba razlikovati od duše koja je za sebe samog bivstvu-

¹¹ Sintagma duh kao takav znači da se duh tu shvata naprosto ili potpuno kao duh. Uvek u filozofskoj terminologiji ono „kao“ ukazuje na potencijalne alternative, na obličja u kojima duh nije kao duh, već jeste na primer kao priroda, kao logička ideja itd.

jući pojam u neposrednom postojanju=u supstancijalnoj identičnosti sa životom, utonulosti u svoju spoljašnjost suprotno od samosvesnog čoveka. Naime, duša je utonula u snove, slutnje, predskazivanja, u bezumnost kao potčinjenost predstave i mišljenja igri slučajnog telesnog svojstva, spoljašnjih uticaja i pojedinačnih okolnosti u pojedinačnom subjektu.

Razlika *apsolutne* i *praktične* ideje je u tome što je u praktičnoj ideji neposredna stvarnost određena pretpostavkom da ima samo neku realnost pojave, da bude po i za sebe ništavna i apsolutno odredljiva objektivnim pojmom. Sledi delatnost objektivnog pojma, pa sledi promena spoljašnje stvarnosti. Time se prevazilazi odredba pretpostavke, oduzima joj se čisto pojavna realnost, spoljašnja odredljivost i ništavnost, pa sledi da se ona *postavlja*, a *ne pretpostavlja*, kao *po i za sebe* bivstvujuća realnost. Time se prevazilazi pretpostavka: odredba dobrog kao čisto subjektivne svrhe, po sadržini ograničene, prevazilazi se nužnost da se svrha realizuje tek pomoću subjektivne delatnosti i prevazilazi se sama subjektivna delatnost. Prevazilazi se posredovanje neposrednošću koja nije ponovno uspostavljanje pretpostavke, već *prevaziđenost* pretpostavke. Ideja po i za sebe određenog pojma postavljena ne samo u delatnom subjektu, već isto tako kao neka neposredna stvarnost, a neposredna stvarnost da bude kakva je u saznanju, kao istinski bivstvujuća objektivnost to je najviše određenje praktične ideje, praktičnog uma kome kumuje apsolutna ideja to jest Hegelova spekulativno-dijalektička metoda. *U praktičnoj ideji je subjekt opterećen svojom pojedinačnošću zbog svoje pretpostavke; ali sad u apsolutnoj ideji praktične ideje pretpostavka je iščezla pa time i opterećenost pojedinačnošću subjekta.* Subjekat postoji u apsolutnoj ideji kao slobodna, opšta identičnost sa samim sobom, za koji je objektivnost pojma isto tako data, neposredno za subjekat postojeća objektivnost, kao što subjekt zna za sebe kao za po i za sebe određeni pojam, prema Hegelu. *U apsolutnoj ideji je saznanje uspostavljeno i ujedinjeno sa praktičnom idejom*, a u isto vreme zatečena stvarnost je određena kao izvedena apsolutna svrha, kao objektivni svet čiji unutrašnji osnov i stvarno opstojanje jeste subjektivni pojam, a ne objektivni svet bez subjektivnosti pojma, kao u saznanju *koje traži*. Zato to nije metafizika, jer svet u osnovi jeste određen subjektivnošću pojma čime tek postaje po i za sebe, a ne samo po sebi bivstvujući svet. – *Apsolutna ideja* ima neposrednu objektivnu identičnost poput *života*, ali je prevladava jer je najviša suprotnost *u sebi*: slobodan subjektivan pojam, ličnost, ali i lice, objektivni pojam, praktičan i po i za sebe određen, neprodorna, atomska subjektivnost, ali koja nije isključiva pojedinačnost, već je za sebe opštost i saznavanje i u svom drugom ima za predmet svoju vlastitu objektivnost. Apsolutna ideja je bivstvovanje, neprolazan život, sebe znajuća istina i sva istina.

Praktična i teorijska ideja (istina i dobro)

U *ideji istine, istini kao teorijskoj ideji* radi se o nagonu istine, o duhu istine. Subjektivna ideja je nagon da (1) prevaziđe svoju subjektivnost koje se samosvesno drži i (2) da prevaziđe drugobivstvo po sebi bivstvujućeg sveta. U zaključku teorijskog saznanja objektivnost je postavljena u subjektivnost, te istina stoji pod odredbom subjektivnosti. *Ideja dobra, dobro i delanje kao praktička ideja* počivaju na određenju subjekta, ne kao opštosti već kao pojedinačnosti, znači kao jedinstvu pojma sa samim sobom u svome predmetu ili u svojoj realnosti. Rečju, pojam ima za predmet samog sebe. Ali pojam je i subjektivan, pa ima za pretpostavku jedno po i za sebe bivstvujuće drugobivstvo. Naime, u *nužnosti* kao predmetu *sintetičkog saznanja*, identičnost pojma jeste za pojam, ali to je identičnost kao povezanost i zavisnost različenog, tako da u toj identičnosti nužnosti nije sam pojam određenost, već je određenost spoljašnja odredba. U *delanju* ne samo da je identičnost pojma za njega, već i razlika ili određenost treba da je on sam, razlika treba da je određena pojmom, naime realna odredba. Ali nemoguće je, prema Hegelu, da one budu određene pojmom ako je pojam sam opšti, a ne pojedinačan. Mora sam pojam da u sebi bude najpre sebi objektivan, stvarnost, izvesnost o vlastitoj stvarnosti. Drugo, delanje je subjektivno pa je delatnošću subjektivnost postavljena u objektivnost, te dobro stoji pod odredbom objektivnosti.

Pravo pitanje otvara se kod *razlike teorijskog i praktičkog saznanja*: razlika ne leži u subjektivnosti, subjektivno je oboje i praktičko i teorijsko saznanje, oboje pretpostavljaju svoj predmet, već razlika leži u tome što je subjekt teorijskog saznanja *opšti*, a objektivnost je ono pojedinačno, dok je kod praktičkog saznanja ono *pojedinačno* pojam sam, subjekt, a ono objektivno je opšte, ali u smislu da je samo neposredno *određeno*, te je lišeno pojma u sebi i za sebe je ništavno, samo nešto pretpostavljeno. U praktičnoj ideji subjekat je sam sebi uvek već dodelio objektivnost, to je njegova određenost u sebi, on je o samom sebi, izvesnost o subjektovoj stvarnosti i o nestvarnosti sveta. *Praktična ideja međutim još nije kao apsolutna ideja*, jer ima svoju granicu u tome što pojam kao pojedinačnost nije ujedno prevaziđen time da subjekat nije opterećen pojedinačnošću zbog svoje pretpostavke, već iščezava sa pretpostavkom, pa *subjekat postoji kao slobodna, opšta identičnost sa samim sobom*, za koji je objektivnost pojma isto tako *data, neposredno* za subjekt postojeća objektivnost, kao što subjekt zna za sebe kao za pojam koji je po i za sebe određen. U ideji dobra saznanje još nije uspostavljeno i ujedinjeno sa praktičnom idejom, a zatečena stvarnost još nije određena kao izvedena apsolutna svrha, dakle ne prosto kao objektivni svet bez subjektivnosti pojma, već kao objektivni svet čiji je unutrašnji osnov i stvarno postojanje po-

jam. Za praktičnu ideju to je *nedostižan* cilj, s pravom smatra Hegel. Apsolutna ideja je kao život, ali u sebi ima najvišu suprotnost, lice, praktični, po i za sebe određeni pojam, neprodornu, atomsku subjektivnost, ali koja nije isključiva pojedinačnost, već je *za sebe* opštost i saznavanje i u svome drugom ima za predmet *svoju vlastitu* objektivnost. Apsolutna ideja je bivstvovanje, neprolazan život, istina koja zna sebe i jeste sva istina, metoda, opšta apsolutna delatnost duha, prema Hegelu.

APSOLUTNA IDEJA (METODA FILOZOFIJE O PRAKTIČKOM)

U povezanosti ovog unutrašnjeg dvojstva samog prava i dvojstva pojma prava kao samog pravnog fenomena i njegove refleksije u apsolutnom znanju filozofije dolazimo do važnog pitanja o načinu *apsolutne refleksije prava ili o metodi=apsolutnoj ideji filozofije prava*. Ta apsolutna ideja filozofije prava ili metoda Hegelove filozofije prava je njeno istinsko saznanje jer je delatnost te metode pojam prava, način saznavanja prava i ujedno suština samog prava, instrument i sredstvo saznavanja prava, ali i vlastita suština prava, tako da se u samom pravu pojam prava povezuje sa samim sobom, prema Hegelu.

Nesumnjivo je da gradnja celine prava i njenih oblića počiva na logičkom duhu kao i da su prelazi pojma kakvi se pokazuju na stvari prava eksplicitno tematizovani u logici. Tu se ne radi o primeni logike pa ni metoda. Hegel razmišlja tako da logika, već izvedena i domišljena za sebe, jeste ono što se u fenomenologiji duha događa iza leđa oblića pojave duha, a što se u filozofiji duha stvarno događa duhu, dakle ne iza njegovih leđa ili za nas, nego za nje-ga samog kao opšta apsolutna delatnost. Treba se uzdržati od toga da su ti prelazi pojma kao neke logičko metodološke opštosti u realfilozofiji prava samo primenjeni na građu prava kao na naprosto empirijski postojeće odnose. Glavna stvar kod Hegelovog shvatanja metoda tj. *odnosa logike i filozofije prava jeste da se logičke kategorije ne unose u predmet spolja, ne treba ih primeniti na postojeći predmet, već je predmet, pravo sam po sebi uman¹², pravo samo sebe ostvaruje i samo sebe proizvodi kao postojeći svet.*¹³ Pravo je pojam koji

¹² Ne čini se verovatnim stanovište da rad posebnih pravnih nauka (teorija prava, teorija politike, ekonomska teorija, normativna etika, sociologija, istorijska nauka itd.) kao i rad modernih pravnih institucija ne pokazuju pravo u njegovoj *objektivnoj umnosti* (koja nije samo statična i kontinuirana, već dinamična i diskontinuirana). Diferenciranje duha i uma, kod Hegela, jedno je od polazišta za dolaženje do umnosti koja je uvek ujedno subjektivna i povesna, dakle bivstvjuća po i za sebe.

¹³ Ovde dolazi do izražaja delatnost koja je predmet realfilozofije i logike u Hegela, a to je opšta apsolutna delatnost pojma, koju Hegel razlikuje i smatra nezavisnom od subjektivne delatnosti koju izvodi pravni subjekt. Iako je *opšta apsolutna delatnost* nezavisna od volje pojedinačnog subjekta, on u njoj nije otuđen, po Hegelu, već postiže u njoj ostvarenje svoje *subjek-*

u sebi ima svoju dijalektiku kao pokretački princip koji razdrešuje=dovodi *do suprotnosti*, ali i *proizvodi* uposebljenja, *određenja*; štaviše da se određenje i uposebljenje ne shvati samo kao granica i suprotnost, nego da se iz njega proizvede i shvati pozitivni sadržaj i rezultat, čime je dijalektika razvoj i imanentno napredovanje pojma stvari. Ta specifična dijalektika je vlastita duša, *vlastita umnost sadržaja, a ne samo spoljašnji čin subjektivnog mišljenja*, prema Hegelu. Logičke kategorije se takoreći uvek već događaju u realfilozofskim kategorijama, a njihovo tematizovanje nije nikakva naknadna intervencija mišljenja, već samo dovodenje do svesti njihovog ionako prisustva, njihovo *posmatranje*¹⁴. Posao nauke, subjektivnog mišljenja, jeste da taj vlastiti rad uma stvari, vlastitu dušu sadržaja dovede do svesti. U osnovi mišljenje treba da bude živi svedok vlastite delatnosti umnosti prava samog, koja se razlikuje od pojedinačnog pravnog delanja, te da ništa *svoje* ne pridodaje.¹⁵ To mišljenje, subjektivni pojam treba da bude u jedinstvu sa objektivnim pojmom u sebi, a to jeste u slučaju Hegelove realfilozofije prava ispunjeno ukoliko se *ne vraćamo istovremeno na fenomenološko stanovište svesti na kome smatramo da je pravo istovremeno nešto po sebi, negativno u odnosu na subjektivni pojam*. Tada pitanje o odnosu nauke logike i realfilozofije prava znači prateći razvoj pojma prava kao obličja duha za sebe, određenije objektivnog duha, *uzgredno* podsetiti na logičko obličje istog. Pri tome se mora uzeti u obzir da ideja dobra, ili zaključak delanja, pojam svrhe itd. u ideji slobodne volje, ideji prava, ideji moralnosti nisu primenjene na nešto drugo, nego su to te iste ideje u drugom obličju, razvijene, tako da se ne može reći šta je tu pre, a šta posle, šta je prvo a šta je drugo. Logička opštost, pojam razdvojen u sebi i slobodan je jedan početak koji je u isto vreme krajnja tačka i završetak, u isto vreme negativnost i zato odbija sebe od sebe, ima nagon da se razvije u realfilozofiju, u kojoj se ne menja u nešto drugo jer su ta realfilozofska određenja sama logička određenja, pa se logička ideja tu vraća sebi. Prema tome, ako se posmatra *odnos logike i realfilozofije on se mora posmatrati kao unutrašnji, a ne kao spoljašnji odnos*. To znači da ne treba odvajati logičke kategorije od realfilozof-

tivne delatnosti. Hegel smatra da je ta distanca i nesvodivost za pojedinačnog subjekta upravo dvoseklo oslobađajuća, a ne otuđujuća. To se u načelu čini verovatnim stanovištem.

¹⁴ Pojam posmatranja je blizak pojmu spekulacije koja nema svoju granicu ni u teorijskom saznanju, ni u praktičnom saznanju, već je mišljenje, delanje i proizvođenje ujedno. A još je važnije da se posmatranje veže za opštu apsolutnu delatnost, gde se pokazuje kao njen momenat.

¹⁵ Ovde nije na delu poznata naučna *neutralnost* mišljenja, potrebna radi objektivnosti. Predmet logike nije spoljašnji, empirijski sadržaj, već taj sadržaj ukoliko je dobio svedočanstvo duha u stvarnosti. Mišljenje onoga što bivstvuje po i za sebe, ni samo ne može da bude neutralno i nepristrasno, već, dakle, pristrasno uvek na strani duha koji je po i za sebe bivstvujući i stvaran, prema Hegelu.

skih njihovih obliĉja, ni oĉekivati da je razvoj logiĉkih obliĉja sam po sebi ve} šema razvoja realfilozofske kategorije, jer to bi znaĉilo pretpostavku razdvojenosti i skeptiĉko, antiteleološko i razumsko stanovište o kome se kod Hegela ne radi. Radi se zapravo o tome da pojam moŹe imati slobodu da prati suštin-ski razvoj i delatnosti samog prava, tako da je *pravo zapravo ta ideja dobra u drugom obliĉju, da se ona tu vra}a u sebe ili povezuje sa sobom, ili sa svojim drugim, tj. biva konaĉno izvedena, ne sa sobom kao apstraktnom ve} sa sobom kao konkretnom identiĉnoš}u, odnosno negativnoš}u koja se odnosi prema sebi, odbijanju od sebe koje se vra}a u sebe u svojim odre}enjima, svom drugom*. To je tako ma koliko njegov sistem filozofije izgledao nestvarno sveobuhvatan i u sebi produbljen. Ne treba smetnuti s uma da je zadatak Hegelove filozofije da bude „svoje vreme u mislima obuhva}eno“, a ne da bude fundamentalna ili najopštija nauka svog vremena, niti da bude kreator vremena, pogleda na svet, predfilozofske svesti, fenomena postojanja duhovnog bi}a ili neke krajnje istorijske svrhe.

Poglavlje o apsolutnoj ideji u nauci logike ima za predmet metodu=opštu formu ideje. Postavlja se samo od sebe odmah pitanje *kako je mogu}e da je metoda „primenljiva“ na sve predmete koje filozofija u svom toku razmatra?* Pre svega pitanje traŹi korekciju. Metoda Hegelove filozofije za razliku od metode naprosto kao naĉina, modaliteta saznavanja koje odgovara nekom odre}enom bivstvuju}em jeste modalitet saznanja *kao forma odre}ena pojmom, a pojmovna forma je duša svake sadrŹine*. Metoda kao forma odre}ena pojmom je upravo sloŹena struktura kojim se pojam sebe u sebi samom odredio u logici, kako bi mogao pratiti sloŹeno i diferencirano tkivo stvarnosti. S druge strane, pojmovna forma kako je ona razmotrena u celom toku logike nije spoljašnja forma u odnosu na neku datu i specifiĉnu sadrŹinu, jer su se *sva obliĉja* neke date sadrŹine i objekata pokazali u njihovom prelazu i neistinitosti, dakle da ne mogu biti osnova kojoj metoda prilazi spolja, a pojmovna forma upravo kao apsolutna osnova i poslednja istina. Apsolutna metoda drugim reĉima nije uopšte primena na predmet poput *analitiĉke i sintetiĉke metode*, kako ih Hegel odre}uje, jer njena osnova nije predmet, neki dati sadrŹaj, ve} je njena osnova sama pojmovna forma koja je samoodre}uju}a i koja se u obliĉjima vra}a samoj sebi iz tog svog samoodre}enja. *U tok obliĉja pojam ulazi tek kad je logiĉkim tokom pokazao neistinitost svih oblika neke date sadrŹine i time osigurao sebe kao osnov i jedini predmet nauke, predmet koji je i subjektivan i objektivan te koji je pojam i realnost, egzistencija samog pojma*.¹⁶ Drugim reĉima *ne radi se o primeni* jer predmet koji se saznaje nije ono

¹⁶ Filozofija, slede}i Hegela, upravo jeste kritiĉko napuštanje svih neistinitih, neodgovaraju}ih misaonih uobliĉjenja neke date sadrŹine. Ona sadrŹina koja preostaje u toj redukciji i suspendovanju jeste pojam. Pojam nije uvek isti, nije uvek u istom obliĉju, ve} je uvek istinit, od-

drugo, različito, isključivo i određeno već njegov apsolutni pojam.¹⁷ *Na tome tlu je u strogom smislu sve ono što je dato u opažaju, predstavi, osećaju drugo stvari o kojoj se tu radi. Stvar se u tome ne nalazi, to je ono neistinito, a ne mera istinitosti i osnov.* Tok samoodređenja i vraćanja apsolutnog pojma sebi jeste „*duša svake stvari*“¹⁸ njen *apsolutni* pojam. Kvalitativna, kvantitativna i refleksivna određenja stvari imaju istine samo ukoliko odgovaraju pojmu koji se određuje u kretanju apsolutnog pojma, odnosno apsolutne ideje i iz nje.

Metoda je kretanja apsolutnog pojma koji zna sebe, zna svoju istinsku prirodu, a budući je to kretanje samoodređujuće i samorealizujuće ono je delatnost i to „*opšta apsolutna delatnost*“. *Ova metoda je opšta metoda za bilo koji predmet, tako da svaki predmet mora biti potpuno prožet metodom da bi bio filozofski saznat. U svakom predmetu je cela metoda. Metoda, nadalje, nije kao što se uobičajeno u drugim naukama shvata sredstvo subjekta, oruđe od neposrednih odredbi zatečenih u subjektu, nepovezano mnoštvo odredbi (definicije, podele, teoreme, itd.), ali koja nije u formi pojma po i za sebe, apsolutnog pojma koji sebe zna tako da je u objektu istovremeno subjektivan ili sa samim sobom povezan.*

Dalje odredbe metode, u Hegela, čine *pojmovi početka i razvoja. Apsolutna ideja je prema teorijskoj i praktičnoj ideji* umni pojam koji se sliva jedino sa samim sobom te je bivstvovanje, život, istina koja sebe zna i jeste sva istina. *Apsolutna ideja je jedini predmet i sadržina filozofije.* Sama apsolutna ideja razmatra se u logici ne kao neka sadržina kao takva, određenost nema oblik sadržine već naprosto kao forma, a ta forma je čisti pojam, vlastita savršena totalnost forme, dakle kao opšta ideja, opšta forma ideje=metoda. Ono što je logika za filozofiju, to je apsolutna ideja za logiku: beskonačna forma, opšta ideja ili metoda. Metoda nije samo spoljašnja i slučajna odredba neke date sadržine koja bi se uzimala za osnovu, već je forma pojma, kao duša svake objektivnosti, kao istina svake sadržine uzeta za apsolutnu osnovu i po-

govarajući. Slična opreznost mora postojati i u vezi sa pojmom stvarnosti.

¹⁷ Hegel kao dobar poslovođa zna da se posao mora uraditi do kraja. Posao poimanja ne završava se kod pojma kome je potreban još neki *dodatak realnosti*. Naprotiv, pojam je istovremeno određenost u kojoj je pojam u svom vraćanju sebi, da bi sebe saznao, sebe opredmetio=samoodredio. Drugim rečima, pojam treba da bude po i za sebe određen pojam. Na taj način se samo pojam, kao samoodnos, a ne realnost izvan pojma uzima za osnov, tlo na kojem se sve u filozofiji posmatra. Ovaj Hegelov stav ukorenjen je u njegovom pojmu istine kao apsolutne realnosti ili stvarnosti.

¹⁸ Hegelova metafora o „*duši stvari*“ nije drugo nego pokušaj da se izrazi stav da je u svakoj stvari neodvojivo prisutna čitava vertikala apsoluta. Kako god da je apsolut određen, a Hegelova jednačina na drugoj strani ispostavlja duh, on samo znači, jedino u filozofiji opravdan zahtev, da se stvar sazna kakva je naprosto ili u potpunosti i bez ograničenja. Hegel stoji na verovatnom stanovištu, da se ta potpunost ne može postići nagomilavanjem perspektiva, već razvojem logike, kojoj je on sam dao doprinos koji se ne sme zanemariti.

slednju istinu. U onom logičkom su se pokazali svi oblici neke date sadržine i objekata, te su pokazani u njihovom prelazu i neistinitosti. Metoda je, prema tome, „pojam koji zna sebe samog, koji ima za predmet sebe kao ono apsolutno, kako ono subjektivno tako i ono objektivno, prema tome kao čisto slaganje pojma i njegove realnosti, kao neka egzistencija koja je sam pojam.“¹⁹ Rečju ovaj pasus kaže da je *metoda pojam koji zna samog sebe, koji ima za predmet sebe kao ono apsolutno, a nije prosti način saznavanja nekog x.*

U logici metoda se razmatra kao samo kretanje samog pojma koji sebe zna, ali pre svega ovde u apsolutnoj ideji sa značenjem *da je pojam sve, a njegovo kretanje opšta apsolutna delatnost, samoodređujuće i samorealizujuće kretanje.* Metoda je duša i supstancija, unutrašnji i spoljašnji način bez ograničenja. Ma šta je uistinu saznato samo ako je potpuno potčinjeno metodi. Metoda je nagon uma da sam sobom u svemu nađe i sazna sama sebe. Drugo je *razlika ili posebnost metoda u odnosu na pojam kao takav.* Metoda je znanje za koje pojam ne postoji samo kao predmet, već kao vlastito subjektivno delanje pojma, kao vlastita suštastvenost saznanjne delatnosti subjekta, duha. Zašto je metoda način bez ograničenja? Zašto metoda istinskog saznavanja omogućuje da se subjekt u objektu poveže u isto vreme i sa samim sobom? Odgovore treba tražiti u odnosu prema sintetičkoj i analitičkoj metodi. Zapravo ceo tok logike pokazuje da je forma određena pojmom istina svih oblika date sadržine i datih objekata, koji su se pokazali u svojoj neistinitosti i u svom prelazu. *Sadržina nije data* pojmu koji sebe zna, a koji je ono apsolutno, subjekt-objekt, čisto slaganje pojma i njegove realnosti, egzistencija koja je sam pojam.

Metoda je „samo kretanje samog pojma“, pri čemu se priroda pojma zna, sa značenjem da je „pojam sve“, a kretanje pojma je „opšta apsolutna delatnost“, samoodređujuće i samorealizujuće kretanje. Zašto je metoda opšti, unutrašnji i spoljašnji način bez ograničenja i beskonačna snaga? *Zašto je metoda duša i supstancija svakog nečeg?* Saznato je ono što je potpuno potčinjeno metodi. Šta je vlastita metoda svake stvari? *Delatnost metode jeste pojam.* Pojam je logički pokazan kao sinteza koja opšta apsolutna delatnost u ontološkoj sferi zajedno sa bivstvovanjem i suštinom. Ontološka vertikala apsoluta prožima svaku stvar. Zato je pojam vlastita metoda svake stvari. Stvar je ono što nije nezavisno (odvojivo) od predstave i refleksije u kojima se pokazuje kao ono drugo pojma. *Metoda je opšta u smislu opštosti ideje, a ne samo refleksivne opštosti kao metoda za sve.* Metoda nije samo način saznavanja (način pojma koji subjektivno zna sebe) već *i objektivni način=supstancijalnost stvari,* supstancijalnost pojma, jer stvar je pojam kakav je za predstavu i refleksiju kao drugi. Metoda je jedina sila uma, i jedini nagon uma da „sam

¹⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Nauka logike. Treći deo. Subjektivna logika ili nauka o pojmu*, str. 235.

sobom u svemu nađe i sazna sama sebe“. Metoda je onaj *momenat* „za nas“, naše znanje, refleksija ili pojam koji razmatra sam pojam za sebe koji se pokazuje u svojoj neposrednosti najpre. *Razlika ili posebnost metode u odnosu na pojam kao takav je u tome što je metodi pojam predmet, a uz to i vlastito subjektivno delanje=instrument i sredstvo sazajne delatnosti, te vlastita suštastvenost. Filozofija nije tragalačko saznanje.* Razlika metode tragalačkog saznanja i filozofske metode je što je metoda *po i za sebe određeni pojam*, a ne mnoštvo odredaba i perspektiva zatečenih u subjektu.

Pojmovi početka i razvoja u sistem totalnosti²⁰

Metodu sačinjavaju odredbe samog pojma i njihovi odnosi, razmotreni u značenju odredbi metode. Kao takvi oni se razmatraju u *dve* najvažnije odredbe metode, a to su pojam *početak* i pojam *razvoja i napredovanja*.

Pojam početak je nešto jednostavno: *Sadržina mu je nešto neposredno*, ali koje ima *smisao i formu apstraktne opštosti*. Neposredno znači da je nešto prihvaćeno, zatečeno, asertorično, a po sadržini može biti bivstvovanje, suština ili pojam; ali suštinsko je da je to neposredno mišljenja, natčulnog ili unutrašnjeg zrenja, a ne čulnog, spoljašnjeg zrenja ili predstavljanja. Radi se o *početku saznavanja*, a ono je poimajuće mišljenje, pa mu i početak mora biti u elementu mišljenja – otuda jednostavan i opšti, a ne razuden i pojedinačan, kao kod čulnog saznavanja. Drugo, u konačnom saznanju ono što je opšte je misaono, pojmovno, suštinska odredba, ali u suprotnosti prema bivstvovanju. To je uobičajena predstava, pri kojoj bivstvovanje ima neki vlastiti osnov nezavisan od mišljenja. Prema toj uobičajenoj predstavi još se misao nije uzdigla na *stanovište mišljenja²¹*, već je na stanovištu predstavne svesti i mnenja po kojoj bi opštost trebalo pokazati i izvesti iz čulnog zrenja ili odnekud drugde, pa se odnosi na neko *posredovanje*, koje je više od samog početka, a koje je *misaonom poimanju nepripadajuće* posredovanje uzdizanja predstavne, empiričke i rezonujuće svesti na stanovište mišljenja. No budući da je bivstvova-

²⁰ vidi Perović, A. Milenko, *Problem početka u filozofiji (Uvođenje u Hegelovu filozofiju)*, IK Vrkić, Novi Sad 1994.

²¹ Stanovište mišljenja je Hegelov izraz za ono što savremena filozofija naziva ontološkim obrtom. Radi se, suprotno od tragalačkog, konačnog saznanja, o tome da je bivstvovanje zavisan od mišljenja, da ima svoj osnov upravo u mišljenju, nije neko naprosto drugo bivstvo. Druga strana toga je da, suprotno tragalačkom saznanju u kome mišljenje stoji u suprotnosti prema bivstvovanju – mišljenju za sebe, pripada bivstvovanje. Bliža određenja toga se mogu međusobno razlikovati i suprotstavljati, ali ostaje to da se misaone odredbe razmatraju po i za sebe. Drugim rečima: predmet jeste ono *šta* jeste, nije puka predstava ili prazno ime, a sazajuće mišljenje je *umno* kretanje u samim misaonim odredbama kao svojim predmetima, ne predstavljajući i razumske refleksije. Hegel ovaj stav dobrim delom duguje Kantu.

nje apstraktni odnos prema samom sebi i prva opštost je neposredna opštost, zato je ta prva opštost apsolutnog saznanja bivstvovanje. Bivstvovanje je kao ono opšte samo to neposredno. *Bivstvovanje se razlikuje od bivstvujućeg* koje je konkretno nešto u odnosu na apstraktni odnos prema sebi koji je bivstvovanje. *Drugo* je u vezi sa početkom zahtev pak da *bivstvovanje treba pokazati, izvesti*, što ima smisao koji se *ne nalazi u samom početku već je upravo cilj i posao, nagon celog daljeg razvoja saznavanja i jeste zahtev ili nagon za realizovanjem pojma*. Dalje, treba govoriti ne više o formi opštosti, kao kod samog početka nego o *određenosti opštosti, o njenom određenom sadržaju, a upravo u vezi sa ovim zahtevom da sadržina početka treba da bude opravdana u unutrašnjem i spoljašnjem iskustvu*, pri čemu treba voditi računa da taj opravdani zahtev kao što je rečeno *jeste cilj i posao razvoja pojma, te leži u idenju napred, a ne u vraćanju saznanja nazad u odnosu na početak*. To je Hegelu ujedno i *dokaz da je početak po sadržini opravdan. No pre svega šta je ta sadržina početka*. To je drugo u vezi sa početkom.

Zahtev da se bivstvovanje monstrira, ima u poimajućem mišljenju značenje zahteva za realizovanjem pojma i posao je celog daljeg razvoja saznavanja. Pokazivanjem treba da se opravda sadržina početka u unutrašnjem i spoljašnjem opažanju, te da bude potvrđena kao nešto istinito ili tačno. Tim pokazivanjem se više ne misli na formu opštosti kao takvu, već na njenu određenost. Potvrđivanje određene sadržine kojom se čini početak u poimajućem saznavanju ne leži unazad već unapred u odnosu na početak, ono je idenje napred. Kada je reč o toj *određenoj sadržini početka* može se reći da je za metodu početak određen time da je nešto jednostavno i nešto opšte. Jednostavnost i opštost su određenost početka, njegova nepotpunost. Ali time što se za metodu, za nas kao svest opšteg opštost zna samo kao momenat u kome pojam nije određen po i za sebe, početak se vodi dalje samo zbog metode, kao spoljašnje refleksije i nečeg formalnog. Ali *apsolutno znanje je objektivna metoda*, imanentna forma pa *ono neposredno početka mora u sebi samom da bude manjkavo i da ima nagon da sebe vodi dalje*. U čemu se taj nedostatak i taj nagon sastoje? Početak sa neposredno opštim je ne samo apstraktno već objektivno opšte, kao *po sebi konkretna totalnost* koja još nije postavljena. Hegel smatra da ni u stvarnosti ni u misli, to jest posmatrano u pojmu, ono opšte nije ni prosto, niti je samo apstraktno opšte, subjektivno opšte, što nije u isto vreme objektivno opšte, te već samim tim što je apstraktno ono je već postavljeno kao skopčano sa nekom negacijom. Ova *negacija* apstraktnog je *konkretnost*, a *negacija* prostog je *razlika i određenje*. Budući je postavljeno kao apstraktno ono početno je negacija konkretnosti, ali koja nije postavljena već je po sebi konkretna totalnost. Time što je neposrednost izražena kao bivstvovanje po sebi bez bivstvovanja za sebe *znači da se svaki početak pojmovnog sa-*

znanja mora učiniti sa apsolutnim, pojmom, idejom, a svako napredovanje je pokazivanje tog apsolutnog, pojma, ideje, na taj način da ono opšte određuje samo sebe i jeste ono opšte za sebe=ono pojedinačno i subjekat. To je smisao manjkavosti početka, naime to što početak ima formu nagona, a ne realne mogućnosti. Ne da početak sa bivstvovanjem uopšte nije apsolut, već da ono nije dovršen apsolut, ali jeste u nagonu svog razvoja apsolut kao ono pozitivno zajedno sa onim negativnim. Određenost početka je negacija prostote, dakle razlika, negacija opštosti, dakle posebnost, pojedinačnost i subjekat, negacija neposrednosti dakle posredovanje. Na taj način napredovanje je razvoj, a ne suvišak i dodatak unet spolja, ali tako da ostane apsolut u svom početku kao postojanju koje je poput klice živog i subjektivne svrhe sa odredbom po sebi konkretne totalnosti, odredbom slobode kao one koja se održava u svom realizovanju, odredbom neposrednog i spoljašnjeg postojanja i suštinski odredbom nagona. U početku apsolut je nedovršen, poput klice ili subjektivne svrhe (bez sredstva i sprovedene svrhe), kao neposredno postojanje koje je po sebi konkretna totalnost i objektivna opštost. Ono neduhovno i neživo kao neposredno spoljašnje postojanje jesu samo realna mogućnost, ali ne i nagon, ne i subjekt jer se ne održavaju u svom realizovanju. Time Hegel naglašava da slobodni početak treba razlikovati od početka kao realne mogućnosti: klica živog i subjektivna svrha stoji nasuprot uzroku, koji nije subjekat. Tako ne postoji nagon Sunca da formira sistem, već realna mogućnost Sunca da unutrašnju totalnost mogućnosti, koja ostaje unutrašnja, ili postavljena subjektivno, eventualno realizuje, ali ne sama sobom već pomoću drugih tela koja pridolaze kao neki dodatak slučajno i spolja.

Pojam razvoja je određenje dokazivanja logičkog početka i Hegel ga detaljno izlaže. Naime, nakon što je pokazao pojam logičkog početka=ono prvo, sada treba da izloži ono drugo i ono treće, što će ujedno biti i metodski sinopsis sistema logike i sistema filozofije. Mi ovde želimo da ukažemo samo na glavne stepene tog razvoja i tačke značajnih obrta u shvatanju pojma razvoja. Pod obrtima se pre svega misle odredba negativnosti koja se odnosi na sebe (ono treće) i uvođenje određene jednostavnosti sadržine ili određenog logičkog početka u metodu (sistem totalnosti) koje su pored određenja pojma početka specifikumi Hegelovog spekulativno-dijalektičkog razvoja ideje. Najpre, sinopsis metode se sastoji u tome da je ona trostruka: pozitivno ili ono prvo, negativno ili ono drugo (dijalektika, diferencija, odnos, sud, određivanje) i negativno negativnog ili ono treće (jedinstvo, pojedinačno, konkretno, subjekt, ličnost, apsolutna negacija, druga negacija). Ali, suštinska su bliža određenja ove dijalektike trostrukosti i njeno stavljanje u kretanje ka sistemskoj totalnosti.

Ono prvo je opštost koja se odnosi na sebe, pa je dijalektički momenat u logički prvom upravo razlika, sud i određivanje. Određivanje Hegel shvata umno dijalektički, na tragu Kanta i antičkih uzora, kao dijalektiku koja pripada objektivnosti pojma shvaćenog kao misaone odredbe po i za sebe.²² Pojmovne odredbe po i za sebe vlastitom refleksijom u sebe proizvode sintezu predmeta i subjekta koji saznaje. Ono drugo je prvo negativno= negativno onog prvog. Prvo je uništeno u drugom. Ali, drugo je posredovano prvim pa sadrži, još uvek neodređeno, nepostavljeno, u sebi odredbu prvog. Prvi zahtev spekulativne dijalektike je da se ono pozitivno održi i sačuva u njegovom negativnom, u sadržini pozitivnog, u rezultatu prvog postavljanja. Sledeći stepen dijalektičkog kretanja je mišljenje postavljene protivrečnosti dijalektičkih odredbi na osnovu Hegelove odredbe negativnosti koja se odnosi prema sebi samoj. To je drugo negativno, negativno negativnog, jer ono drugo u celoj trostrukoj metodi je udvojeno (prvo negativno i drugo negativno). Dijalektički momenat u drugom stepenu metode jeste uspostavljanje jedinstva. Hegel na puno mesta ističe prostu tačku negativnog odnosa prema sebi, apsolutnu negativnost, pojedinačnost, subjekat, ličnost, ono slobodno kao tačku preokreta apsolutne ideje, tačku preokreta u kretanju pojma. Ta negativnost koja se odnosi prema sebi je „najdublji izvor svake delatnosti, živog i duhovnog samokretanja, dijalektička duša svega istinitog”. To drugo negativno se odnosi prema onom prvom kao prema svom drugom isključujući ga, kao samo za sebe i različito. Dakle drugo negativno ne samo da je postavljeno, poslato od onog prvog, već je postavljeno kao ono koje je za sebe i u zaoštrenoj protivrečnosti sa svojim drugim, koje je za nju. Ako je prvi stepen dijalektičke negacije obeležila razlika, ovde je na delu protivrečnost.²³ Ono drugo u kretanju metode je realizacija logičkog početka, a ono treće je uspostavljanje apsolutne realnosti logičkog početka. Ono treće je takođe sadržano u negativnosti negativnog, u drugom drugog. To treće nije isključiva apsolutna negativnost, već jedinstvo

²² Hegel postavlja strogu razliku između spekulativno-dijalektičkog postupanja uma i načina negativne dijalektike. Za njega je osnovna mana negativne dijalektike ta što odustaje od mišljenja protivrečnosti čim je uoči u predmetu ili saznanju. Na strani saznanja problem predstavlja pre svega određivanje subjekta i predikata u sudovima: subjekt je spoljašnji i nepokretan i on se u sudu određuje pomoću predikata, kao osobina i samostalnih opštosti, pomoću tuđeg i slučajnog povezivanja u nekom predmetu i od strane nekog saznajućeg subjekta. Tako u S-P struktura sudova nastaje podloga za prividno slučajno vezivanje dijalektičkih suprotnosti. Međutim same pojmovne odredbe su dijalektičke, same po sebi prelaze jedna u drugu i svojom refleksijom u sebi određuju predmet i subjekat saznanja, a ne obrnuto.

²³ Preokret dijalektičkog kretanja pojma se sastoji u isključivanju drugog od strane drugog. Time se stvara osnova za jedinstvo u kome se prevladavaju obe strane protivrečnosti. Jedinstvo je sada svedeno na sadržinu, a treba da bude postavljeno. Jedinstvo se postavlja kao ono treće odnosno četvrto. To treće nije mirujuće. Dijalektički momenat na njemu je sistem totalnosti određenja (mnoštvo logičkih početaka i njihovo jedinstvo, kretanje i mirovanje početka).

logičkog početka, ali kao postavljeno, određeno i posredovano. Ono je posredovano i pozitivnim prvim i negativnim drugim, ali je i posredujuće. Postavljanje jedinstva u onom trećem ukida i ono prvo i ono drugo, ali ih i čuva u sebi. Očuvanje onog prvog je jedinstvo, a očuvanje onog drugog je prelaz logičkog početka u mnoštvo logičkih početaka. Hegel to uspostavlja kao postavljanje određene jednostavnosti sadržine ili određenog logičkog početka u apsolutnu metodu što je tačka koja omogućuje totalnosti apsolutne ideje da postane sistem (totalnost logičkih početaka koja se vraća u jednostavno jedinstvo prvog logičkog početka). Čitavo ovo izvođenje počiva na shvatanju da je „metoda apsolutna forma koja je sebe samog i svega ostalog kao pojma znajući pojam” i da ne postoji sadržina=nepostavljena određenost koja bi pojam mogla odrediti, tj. staviti nasuprot sebi.²⁴

Da li se uvođenjem sadržaja menja nešto na apsolutnoj formi metode koja je sebe samog i svega kao pojma znajući pojam? Ne, zato što forma i sadržina nisu drugo nego određenost. Da li zbog uvođenja sadržaja apsolutna metoda ide u beskonačni regres ili beskonačni progres izvođenja? Hegel kaže da ne. Najpre u regres ne ide iz sledećih razloga: Tačno je da je rezultat razvoja kao prevaziđeno posredovanje pokazao da logički početak nije nešto neodređeno i neposredno, već da mu je kao određenom i posredovanom potrebno izvođenje. Rezultat pretvara neposredni početak u nešto posredovano. No izvođenje se i ne događa u regresu, već se sastoji u negativnosti logičkih početaka kao prevaziđenih posredovanja, ona je dakle postavljena u rezultatu. Rezultat je istovremeno vraćanje ka logičkom početku. Time nema razloga da metoda regresira, naprotiv u progresu se pokazalo izvođenje. Potom, Hegel objašnjava zašto apsolutna metoda ne ide u beskonačni progres. Metoda ne ide u beskonačni progres jer se zaokružuje u sistem totalnosti. Naime, određenost jeste ono kroz šta se metoda posreduje kao apsolutna forma i određenost jeste u celini toka metode ono drugo. Ali ta prividna drugost sadržine je istovremeno vraćanje ka logičkom početku, uvek i rezultujuće sažimanje u jednostavnost i početnu neodređenost, početna sadržina se ponovo uspostavlja,

²⁴ Čini se da savremena filozofija, bar što se tiče logike (ontologije), ima tendenciju da uvede sadržaje koji određuju pojam, ili razapsolutizuju pojam u filozofiji. Cena toga je svakako izbacivanje iz igre negativnosti koja se odnosi prema sebi, tj. subjekta. Naime, bez tog suštinskog određenja pojma=subjekta ne može se prevazilaziti suprotnost između pojma i realnosti, forme i sadržaja, jer se ne dovršava proces realizacije pojma za sebe isključivošću u odnosu na drugo. To izmirenje pojma i realnosti se naravno događa u pojmu, ne u realnosti. To drugo je nemoguće po prirodi stvari, za Hegela. Savremena filozofija ide na to da mišljenje treba da bude konačno i neodređeno, a ne beskonačno i određeno. To omogućuje i prevagu i višak realnosti u savremenoj filozofiji i slabljenje pojma. Taj uvid savremena filozofija duguje upravo Hegelu. No postavlja se pitanje: da li konačnost mišljenja znači nešto više za popravljavanje izolacije i isključivosti pojedinaca, za njihov napredak i njihovo dobro, od beskonačnog umnog mišljenja. To nikako nije samorazumljivo.

samo sada u rezultatu kao određena sadržina. Time se progres, kao uvek iznova uspostavljanje neposrednosti u rezultatu posredovanja, pokazuje kao regresiranje metode. Zasnivanje logičkog početka koje ide unazad i njegovo dalje određivanje koje ide unapred padaju jedno u drugo i jesu isto. Jer samo je pojam forma koja je istovremeno i sadržina, koja nije sadržini nasuprot, jer je pojam ista određenost.

Ponovno uspostavljanje prividno druge sadržine kao pojmom određene je sistem totalnosti. Logičku nauku sistemom čini upravo metod koji je uvijen u krug. Ako posmatramo momente razvoja kao početak, posredovanje i kraj, onda se kraj savija unazad posredovanjem određivanja, dok određenja jesu napredovanja. Napredovanje je obeleženo refleksijom u sebe tako da je svako određenje određena određenost, početak sledeće i više određenosti. Završetak nauke logike je momenat kada bivstvovanje postane naprosto određeno, a kod Hegela je to pojmljeni pojam. On je bivstvovanje koje se vratilo u neposrednost i jednostavnost, kao špic intenziteta, konkretnosti i određenosti.

Sistem nauke logike je u čistom mišljenju=subjektivnosti zatvoren, pa se tek u enciklopedijskom sistemu filozofije koji obuhvata i filozofsku istoriju i filozofsku istoriju filozofije potpuno otvara. Time je tek filozofija ne samo čisti pojam, već i realnost pojma, zapravo jedinstvo čistog pojma i njegove realnosti, realnosti pojma. Filozofski dignitet predmeta u najširem kontekstu enciklopedijskog sistema se obezbeđuje kategorijom *slobodnog otpuštanja* apsolutnog pojma u određenost pojma. Slobodni apsolutni pojam ostaje slobodan u formi svoje pojmovne određenosti jer je otpušten u spoljašnjost prostora i spoljašnjost vremena. Filozofija je tim načinom filozofija prirode. Filozofija prirode je spoljašnjost ideje, te nagon da se vrati sebi kroz filozofiju duha. U smislu vremenskog razvoja enciklopedijskog filozofskog sistema, logička nauka kao sebe poimajući čisti pojam jeste poslednji i najviši pojam filozofije duha apsolutne ideje.²⁵ U logičkom razvoju ideje on je ono prvo, logički početak filozofskog razvoja i rekonstrukcije realnosti.

²⁵ U opštoj apsolutnoj delatnosti real filozofija čak nije ni vremenski prva, jer se u njoj, u apsolutnoj delatnosti, vremenski prvo podudara sa onim odakle se najpre shvata, a to je logika (i ontologija).

CITIRANA LITERATURA

- Aćimović, Mirko, *Ontologike*, IK Vrkić, Novi Sad 1995.
- Hegel, G. W. F., *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo 1989.
- Hegel, G. W. F., *Nauka logike. Treći deo. Subjektivna logika ili nauka o pojmu*, BIGZ, Beograd 1979.
- Perović, Milenko A., *Problem početka u filozofiji (Uvođenje u Hegelovu filozofiju)*, IK Vrkić, Novi Sad 1994.

DEJAN JOVANČEVIĆ
Novi Sad

THE LOGIC OF HEGEL'S PHILOSOPHY OF RIGHT AS
OF PHILOSOPHY OF PRACTICAL

Abstract: What we understand as the logic of Hegel's philosophy of right refers on the one hand to (1) the idea of the good=the practical idea=action, an act as a practice. On the other hand, it refers to (2) *the method*, i.e. *the absolute idea* which, according to Hegel, realizes the practical idea in a true way. Without a more direct insight in the phenomenological and logical path of consciousness to the absolute knowledge and absolute idea, as we will demonstrate, for Hegel philosophy of right does not have its "own" practical method. The practical idea, on the contrary, could be defined by the absolute idea, so that for Hegel the absolute idea is the method of philosophy of right.

Keywords: idea of the good, practical idea, praxis or action, will, purpose, absolute idea

Primljeno: 18.08.2017.
Prihvaćeno: 11.11.2017.

